

نشریه ادبیات پایداری

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال نهم، شماره هفدهم، پاییز و زمستان ۱۳۹۶

بررسی عنوان کتاب‌های ادبیات دفاع مقدس، تا سال ۱۳۸۱

با استفاده از روش تحلیل محتوا (علمی-پژوهشی)

دکتر عباس محمدیان^۱

علی ششتمدی^۲

چکیده

بررسی آثار مربوط به حوزه دفاع مقدس، نیازمند بررسی تخصصی و علمی از دیدگاه‌های مختلف است. آثار ادبی این حوزه، اهمیت ویژه‌ای در میان تمام آثار دارند. از طرفی، بخش مهم و در واقع سرشناسه کتاب، عنوان آن است. این پژوهش سعی دارد عنوان‌های انتخاب شده برای کتاب‌های ادبیات دفاع مقدس را مورد تحلیل قرار دهد. بسامد واژگان این عنوان‌ها از دیدگاه تحلیل محتوا بررسی شده و با جدول و نمودار جلوه‌ای بصری یافته‌اند. سپس آمار و ارقام، بر اساس دیدگاه ادبی تحلیل شده و نتایج حاوی نقاط ضعف و قوت این عنوان‌ها به دست آمده‌اند. در مجموع حاصل این پژوهش، گرایش مؤلفین این آثار را به سمت استفاده از ساختارهای تکراری و دامنه واژگان محدود را نشان می‌دهد که این مسئله آسیبی جدی در زمینه این موضوع است. نویسندگان مقاله در پایان، پیشنهادهایی برای رفع نواقص موجود در عناوین این کتاب‌ها ارائه کرده‌اند که اگر مورد توجه نویسندگان دفاع مقدس قرار گیرد، در بهبود کیفیت کار، مفید خواهد بود.

واژه‌های کلیدی: ادبیات دفاع مقدس، بسامد واژگان، تحلیل محتوا

^۱ . دانشیار رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه حکیم سبزواری (نویسنده مسئول) mohammadian@hsu.ac.ir

^۲ . دانشجوی دوره دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه حکیم سبزواری

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۴-۰۲-۱۵ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۴-۱۲-۰۷

۱- مقدمه

مقاومت، پایداری و انقلاب، در هر جای دنیا و در هر مقطع تاریخی که ظهور کنند، اتفاقات و تحولاتی را به طور طبیعی ایجاد می‌کنند. یکی از این تحولات؛ تغییر «اندیشه» و «تفکر» است. مهم‌ترین زمینه این تحول، تحول «هنر» و قالب‌های مختلف هنری است. «ادبیات» به عنوان زیرشاخه هنر، از این مسئله مصون نمی‌ماند و تحت تأثیر قرار خواهد گرفت. در نتیجه در بعضی از دوره‌های زمانی و برخی زبان‌ها، حوزه «ادبیات مقاومت» در ادبیات شکل می‌گیرد.

«نقش ادبیات و هنر در انتقال فرهنگ ملل مختلف به نسل‌های بعد بر کسی پوشیده نیست. تاریخ اکثر ملل جهان مشحون از مقاومت در برابر نیروهای متجاوز است. ادبیات مقاومت آینه انعکاس فرهنگ ملت‌هایی است که در مقابل دشمن به مقاومت برخاسته‌اند و در این میان نقش رمان و مشخصاً «رمان مقاومت» و خاصیت ترجمه‌پذیری آن به زبان‌های مهم دنیا غیرقابل انکار است.» (رحماندوست، ۱۳۷۹: ۴۶۵)

اهمیت ادبیات مقاومت در این نکته نهفته است که؛ ادبیات ظرفیت انتقال و ماندگاری ارزش‌های مهم و ژرف به وجود آمده در فرایند نبرد با ظلم و ظالم است و این ظرفیت، بر اساس ویژگی‌های خود در نیل به مقصود موفق می‌شود:

«بازگویی و تشریح حوادث حماسه‌ها در دل خود حداقل سه مزیت شاخص و عمده را داراست: اول اینکه نسل‌ها را با حماسه‌ها و حوادث زمانشان به هم پیوند می‌دهد. دوم اینکه از تکرار تجربیات همدیگر بی‌نیاز می‌سازد و سوم اینکه بار تکالیفی را که از نسل پیش بر جای مانده و راهی را که هنوز به تمام طی نشده است به نسل بعد از آن باز می‌نمایاند. مشهور است که می‌گویند هر حماسه‌ای از دو جزء یا دو مرحله مهم تشکیل یافته است. جزء اول، حماسه‌سازی است که در میدان مبارزه حاصل می‌شود، جزء دوم و مهم‌تر پیام‌رسانی حماسه‌هاست که این وظیفه اخیر بر عهده گروهی است که در حین حماسه‌ها و به‌خصوص پس از پایان مرحله اول و برای برآورده کردن سه هدف فوق‌الذکر بعد از هر حماسه‌ای سلاح

عوض می‌کنند و در حالی که جامعه میل آن دارد تا خود را از فضای حوادث گذشته دور سازد. ساز و کاری جدید و جدی را سامان می‌دهند. تا بتوانند راه نیمه‌تمام شهیدان حماسه‌ها را به سر منزل مقصود برسانند.» (اسفندیاری، ۱۳۸۱: ۱۴۰)

ادبیات مقاومت شامل حوزه بسیار گسترده‌ای از آثار ادبی می‌شود. در تعریف ادبیات مقاومت، محدوده‌ای برای آن معین می‌گردد تا از دیگر عرصه‌های ادبی تمایز داشته باشد. تعاریف مختلفی از ادبیات پایداری ارائه می‌شود. با توجه به این تعاریف، نکات مشترکی قابل استخراج است و در نتیجه تعریف مستقل و قابل تعمیمی از این تعاریف استخراج می‌گردد:

«ادبیات مقاومت در بردارنده آثار ادبی‌ای است که از لحاظ مضمون و غایت مخاطب خود را به پایداری در برابر دشمن فرا می‌خواند و در ذات آن حقیقت‌خواهی و امید به آینده همواره فرا روی خالق اثر - و بطن متن ادبی - وجود دارد.» (رحماندوست، ۱۳۷۹: ۴۶۶)

این سروده‌ها و نوشته‌ها در لایه لفظ و محتوا تجلی دهنده بعضی مفاهیم هستند که این آثار هنری را از سایر حوزه‌های ادبی متمایز می‌کند. این مفاهیم و نحوه تجلی آنها در اثر ادبی از این دیدگاه که به اثر هویت «مقاومت» و «پایداری» می‌دهد حائز اهمیت است. بخش بسیار مهم در هر کتاب، در هر حوزه‌ای عنوان کتاب است.

«هر کتاب از پنج رکن تشکیل شده است: عنوان، کلمه، جمله، بند (پاراگراف)، بخش (یا فصل و باب و مانند آن). اساسی‌ترین رکن کتاب، عنوان آن است؛ زیرا نویسنده در زیر عنوان است که به تألیف کتاب می‌پردازد. گذشته از این که امروزه به خود کتاب، واژه «عنوان» نیز اطلاق می‌شود؛ و این نشان‌گر آن است مادامی که اثری مکتوب (مرکب از کلمه، جمله، بند، بخش) دارای «عنوان» نباشد، در خور نامیدن به «کتاب» نیست؛ بنابراین، عنوان کتاب نه تنها یکی از ارکان تشکیل دهنده کتاب است؛ بلکه خود، رکن دیگر ارکان نیز هست. مضافاً این که دیگر ارکان کتاب، رکن درونی و پنهان کتاب است؛ و لیک عنوان کتاب، رکن بیرونی و نهان آن است.» (اسفندیاری، ۱۳۶۹: ۹)

مقاله حاضر سعی دارد، با دیدگاه بسامدشناسی و روش تحلیل محتوا، این عنوان‌ها را مورد تحلیل قرار دهد و آسیب‌ها و فرصت‌ها را در تعیین عنوان کتاب‌های دفاع مقدس شناسایی نماید. روش تحقیق در این پژوهش تحلیل محتوا از نوع کمی است و شامل مراحل ذیل می‌شود:

الف) انتخاب جامعه آماری (ب) معیار توصیف (ج) انتخاب یک طبقه‌بندی بر اساس معیار توصیف (د) تعیین واحد ثبت (ه) تشخیص عناصر هر طبقه (و) پردازش اطلاعات و نتیجه‌گیری. (نوریان، ۱۳۸۸: ۲۱)

الف) جامعه آماری: عناوین کتاب‌های چاپ شده در زمینه‌های ادبی و مربوط به موضوع دفاع مقدس که در سال‌های ۱۳۵۹ تا ۱۳۸۱ چاپ شده‌اند.

ب) معیار توصیف: انتخاب دقیق معیار توصیف به انتخاب و یا تولید یک طبقه‌بندی خوب کمک زیادی می‌کند (محمودی، ۱۳۹۰: ۹۷). در پژوهش حاضر معیار توصیف، حوزه‌های معنایی واژگان است.

ج) طبقه‌بندی بر اساس معیار توصیف:

- واژگان مربوط به مقوله عشق: عشق، عاشقی، معشوق و....
- واژگان مربوط به جنگ: جنگ، شهید، گلوله، توپ، تانک و...
- همچنین واژه‌های مربوط به سوختن: آتش، شعله، خاکستر؛
- واژه‌های مربوط به واقعه کربلا: عاشورا، ضریح، مقتل، محرم، کربلا و...
- طبیعت زمینی: بذر، باغ، ریشه، درخت و.... مسائل مربوط به آسمان، باران، ابر، افلاک، خورشید، آفتاب، ستاره
- واژگان غیر مرتبط مانند رنگ‌ها و اعداد؛

د) تعیین واحد ثبت: «واحد محتوا به بخش‌ها و اجزای محتوا گفته می‌شود که در تحلیل محتوا مورد توجه محقق است. محتوا به دو نوع واحد ثبت و واحد زمینه تقسیم می‌گردد...»

واحد تجزیه و تحلیل، شخص یا چیزی است که مورد مطالعه قرار می‌گیرد و در تحلیل محتوا معمولاً آن را واحد ثبت می‌نامند....»

هولستی ۵ نوع واحد عمده تجزیه و تحلیل (واحد ثبت) را بیان می‌کند:

۱- کلمه یا نماد ۲- مضمون (تم) ۳- کاراکتر (شخصیت) ۴- پاراگراف ۵- مورد

(رسولی و امیرآشنانی، ۱۳۹۰، ص ۱۱۱)

واحد ثبت در پژوهش حاضر واژه است؛ به این دلیل که عناوین کتاب‌ها بررسی می‌شود، لذا واژگان بهترین واحد ثبت می‌باشد.

ه) تشخیص عناصر هر طبقه: در این مرحله تمام عناوین کتاب‌ها مورد بررسی دقیق قرار گرفت، واژگان مربوط به هر طبقه شمارش شد، برای جلوگیری از سوگیری و اطمینان بیشتر، با توجه به معیار توصیف؛ واژگان یک بار توسط نرم‌افزار و بار دیگر توسط محققین پژوهش شمارش شدند.

و) پردازش اطلاعات و نتیجه‌گیری: پس از جمع‌آوری اطلاعات، اطلاعات در جداول خاصی قرار داده شده است. در انتها جمع‌بندی و نتیجه‌گیری صورت گرفته است.

۱-۱- بیان مسئله

با توجه به آن که عنوان کتاب، سرشناسه آن و حتی مقدم بر نام نویسنده است و همواره کتاب را با هر محتوایی، به عنوان می‌شناسند (اسفندیاری، ۱۳۶۹: ۴) پژوهش حاضر سعی دارد تا با انجام کاری ترکیبی، با استفاده از آمار و بسامدشناسی، حقایقی را در عناوین کتاب‌های هنری و ادبی مربوط به دفاع مقدّس کشف کند و آن را از دیدگاه نقاط ضعف و قوت مورد بررسی قرار دهد. این آمارها از طرفی با دیدگاه بسامدشناسی و از طرف دیگر با روش تحلیل محتوا بررسی می‌شوند و در پایان به پرسش‌های پژوهش درباره عنوان‌های کتاب‌های ادبی دفاع مقدّس در دو دهه ابتدایی، پاسخ داده می‌شود.

این کتاب‌ها در دامنه ادبیات قرار دارند و موضوع آنها جنگ هشت‌ساله ایران و عراق است. عنوان این کتاب‌ها در این پژوهش مورد توجه هستند. این عنوان‌ها، شامل تعدادی واژه هستند که شمارش و دسته‌بندی آنها حقایقی جالب توجه را درباره آنها ارائه خواهد داد. در این پژوهش سعی شده است، با معیاری کمی، بررسی‌ها انجام گیرد تا پیش‌فرض‌های نگارنده در قضاوت نهایی تأثیرگذار نباشد.

۱-۲ - پرسش‌های پژوهش

- (۱) آیا از نظر تعداد واژگان به کار رفته در عنوان کتاب، گرایش و تمایل خاصی وجود دارد؟ چرا؟
- (۲) واژگان مربوط به مقوله عشق: عشق، عاشقی، معشوق و ... چه بسامدی در این عناوین دارند؟ آیا دلیل خاصی برای این بسامد وجود دارد؟
- (۳) واژگان مربوط به جنگ: جنگ، شهید، گلوله، توپ، تانک و ... همچنین واژه‌های مربوط به سوختن: آتش، شعله، خاکستر چه بسامدی در این عناوین دارند؟ آیا دلیل خاصی برای این بسامد وجود دارد؟
- (۴) واژه‌های مربوط به واقعه کربلا: عاشورا، ضریح، مقتل، محرم، کربلا و ... چه بسامدی در این عناوین دارند؟ آیا دلیل خاصی برای این بسامد وجود دارد؟
- (۵) واژگان مربوط به طبیعت زمینی: بذر، باغ، ریشه، درخت و ... مسائل مربوط به آسمان، باران، ابر، افلاک، خوشید، آفتاب، ستاره و ... چه بسامدی در این عناوین دارند؟ آیا دلیل خاصی برای این بسامد وجود دارد؟

۳-۱- فرضیه‌های پژوهش

- ۱) از نظر تعداد واژگان به کار رفته در عنوان کتاب، گرایش و تمایل خاصی در نویسندگان و شاعران کتاب‌ها وجود دارد؛ به دلیل این که ساختارهای خاصی بیشتر مورد توجه بوده‌اند.
- ۲) نگاه عاشقانه به مقوله جنگ هشت ساله، باعث شده که بسامد واژگان مربوط به «عشق» نیز به طور قابل توجهی بالا باشند.
- ۳) در مورد واژه‌های مربوط به جنگ، فرض پژوهش بر این است که استفاده معمول و نه چندان قابل توجهی در عنوان‌ها داشته باشند.
- ۴) با توجه به سابقه روانی و فکری واقعه کربلا، در ارتباط با روحیه رزمندگان، بسامد بالایی برای این دسته پیش‌بینی می‌شود.
- ۵) واژه‌های مربوط به طبیعت نیز، به نظر می‌رسد بسامد بالایی داشته باشند؛ زیرا استفاده از استعاره و کنایه، با این دسته از واژه‌ها امکان‌پذیر خواهد بود.

۲- بحث

۲-۱- ارائه یافته‌ها

آنچه در این پژوهش مورد بررسی قرار می‌گیرد، عناوین کتاب‌های دفاع مقدّس چاپ شده در دو دهه ابتدای انقلاب است. این عناوین از دیدگاه‌های مختلف قابل بررسی است. ابتدا آمارها و جداول کلی در مورد این عناوین ارائه شده و در ادامه و در بخش مربوط به تحلیل یافته‌ها، با توجه به این زمینه، بسامد واژگان با دیدگاه تحلیل محتوا بررسی می‌شود. اولین جدول و نمودار مربوط به تعداد واژه‌های به کار رفته در عنوان کتاب است. این شمارش واژگان بدون در نظر گرفتن مصوت کوتاه کسره در ترکیب‌های اضافی و وصفی

انجام شده است. این اقدام در جهت بررسی ظاهر عبارات انجام گرفته است. جدول ۱ توزیع این فراوانی را نشان می‌دهد.

اگر این فراوانی را به صورت نمودار نمایش دهیم به شکل نمودار ۱ نشان داده می‌شود. در نمودار، به وضوح مشخص است که تمایل به انتخاب عناوین دو و سه واژه‌ای بیشتر بوده است. در واقع چولگی نمودار به سمت چپ است. نمودار ۲ از نظر درصدی، نمایش بهتری از این وسعت تمایل را نشان می‌دهد.

جدول بعدی مربوط به میزان استفاده از علائم نگارشی در عنوان این کتاب‌هاست. در مجموع تنها ۵۰ عنوان از مجموع ۷۹۱ عنوان بررسی شده دارای علائم نگارشی بوده‌اند. میزان این علامت‌ها نیز به شرح جدول ۲ است. نمودار این فراوانی به شکل نمودار ۳ است. همان‌طور که از نمودار و جدول برمی‌آید، تنها فراوانی علامت «» قابل اعتنا بوده و دیگر موارد، کمتر از میزانی استفاده شده‌اند که بتوان آن را مورد توجه قرار داد.

جمله، به واحدی از زبان گفته می‌شود که از یک یا چند گروه ساخته شده باشد و به دو قسمت نهاد و گزاره، بخش‌پذیر باشد. جمله، ممکن است مستقل باشد یا وابسته (وحیدیان کامیار، به نقل از درویشانی، ۱۳۹۱: ۵۱). با توجه به تعاریف ارائه شده، عناوین موجود به سه دسته تقسیم شدند: واژه، عبارت، جمله. اما نکته مهم، فراوانی قابل ملاحظه ترکیب‌های اضافی و وصفی بود. به همین دلیل این دسته با وجود آن که جزء عبارات محسوب می‌شود، به عنوان دسته‌ای جدا شمارش شد، جدول ۳ این میزان را نمایش می‌دهد.

از تعداد ۵۹ عنوانی که به شکل جمله ساخته شده بودند، ۳ عنوان وجود داشت که دارای دو جمله بودند. یک عنوان هم فعل محذوف داشت. اما با توجه به اینکه جمله وقتی راست و دروغ را برتابد خبری (کزآزی، ۱۳۸۹: ۴۳) و اگر بر نتابد انشایی است (همان: ۲۰۰) این جمله‌ها چهار دسته تقسیم شدند. جدول ۴ نمایش دهنده این مقادیر است. این جدول‌ها را می‌توان در نمودار ۴ خلاصه کرد.

در بازه زمانی سال‌های ۱۳۵۹ تا ۱۳۸۱، تعداد ۷۹۱ عنوان کتاب‌های مربوط به دفاع مقدس به چاپ رسید که عناوین آنها موضوع این پژوهش است. این تعداد عنوان شامل ۲۱۱۹ واژه بودند و با توجه به این تعداد، بیشترین بسامد واژگان به شکل جدول ۵ بودند. در این شمارش، مشتقات واژه نیز در نظر گرفته شدند. بسامد قابل توجه این ۶ واژه، بسیار حائز اهمیت است که به آن پرداخته خواهد شد. اما با توجه به دسته‌بندی ذکر شده در بخش مسأله پژوهش، بسامد واژگانی را به شکل زیر می‌توان طبقه‌بندی نمود:

- ۱) واژه عشق و مشتقات آن در مجموع ۴۴ بار در این عناوین تکرار شدند. این واژه در واقع بیشترین بسامد تکرار را با تفاوت قابل ملاحظه‌ای نسبت به دیگر واژه‌ها داراست. تنها مشتق‌های مربوط به این واژه «عاشقان» و «عاشقانه» استفاده شده‌اند که در مجموع بسامد تکرارشان ۶ بار است. البته تکرار واژه «دل» را نیز باید به این مجموعه اضافه کرد. این واژه و ترکیب‌های آن ۱۷ بار تکرار شده‌اند که در مجموع، این دسته واژگان دارای بسامد ۶۱ بوده‌اند.
- ۲) واژگان مربوط به جنگ در جدول ۶ همراه با بسامدشان ذکر شده‌اند. نکته مهم درباره این واژه‌ها این مطلب است که؛ بعضی واژه‌ها مانند نخل، شهر و عنوان شهرها، ارتباط مستقیمی با جنگ ندارند، اما ذکر آنها در این عنوان‌ها، به دلیل ارتباطشان با جنگ است. به عنوان مثال، منظور از نخل، نخل‌های منطقه جنوب و محل نبردهاست و یا منظور از آبادان، شهری است که در جنگ بیشترین آسیب‌ها را دیده است.
- ۳) واژگانی که مربوط به طبیعت می‌شوند در مجموع تعداد ۱۴۹ واژه را تشکیل می‌دهند. این واژه‌ها را در دو دسته بررسی می‌کنیم. دسته اول عناصر طبیعی مربوط به زمین و دسته دوم، عناصر طبیعی مربوط به آسمان. جدول ۷ این فراوانی را نشان می‌دهد.
- ۴) از میان واژگان متفرقه، بسامد مربوط به اسامی رنگ‌ها به طور خاص جلب نظر می‌کرد. جدول ۸ مربوط به این واژگان است.

اما از دیگر واژگان متفرقه که در عناوین کتاب‌های دفاع مقدس با بسامد قابل توجه به کار رفته‌اند، می‌توان به موارد جدول ۹ اشاره کرد. در نهایت مجموع دسته‌بندی انجام شده را می‌توان به شکل جدول ۱۰ خلاصه نمود:

۲-۲- تحلیل یافته‌ها

از نظر تعداد واژگان، بیشترین فراوانی متعلق به عنوان‌های دارای دو واژه است. از طرف دیگر، در تقسیم‌بندی متفاوتی، به این نتیجه رسیدیم که ترکیب‌های اضافی و وصفی، سهم بیشتری از عنوان کتاب‌ها را شامل شده‌اند. نمودار ۵ این مسئله را نمایش می‌دهد. ۴۰ درصد از عنوان‌ها با دو واژه بوده‌اند و از طرف دیگر، ۴۶ درصد، به صورت ترکیب مورد استفاده قرار گرفته‌اند. این ارقام نشان‌دهنده آن است که اغلب عناوین دارای دو واژه به صورت ترکیب وصفی یا اضافی به کار گرفته شده‌اند. البته ترکیب‌های دارای سه واژه یا بیشتر هم به شکل ترکیب ظاهر شده‌اند.

از یک طرف با توجه به آمار این فراوانی و از طرف دیگر به دلیل سهولت در نام‌گذاری به شکل ترکیب، این ساختار تعیین عنوان را می‌توان «کلیشه» دانست. در واقع آسان‌ترین راه برای تعیین نام کتاب، متصل کردن چند کلیدواژه توسط یک مصوت کسره، به شکل ترکیب است. البته زیباترین و ادبی‌ترین عناوین نیز گاهی با همین ساختار خلق شده‌اند، اما افراط در تمایل به تعیین چنین نام‌هایی آن را به ابزاری برای رفع مسئولیت از نام‌گذاری تبدیل کرده است. به عقیده نگارنده، اکثر نام‌هایی که به این شکل برای کتاب‌های دفاع مقدس انتخاب شده، از زیبایی‌های ادبی محروم بوده‌اند که ثابت کردن این ادعا نیازمند تحقیقی مفصل به صورت جداگانه است.

در بحث بعدی، علائم نگارشی و استفاده آنها در عناوین مطرح شد. همان‌طور که ذکر شد، تنها علامت «ویرگول» به تعداد قابل توجهی وجود دارد و «سه‌نقطه» نیز در چند مورد به کار

رفته است. در مجموع ۵۰ بار از علائم نگارشی استفاده شده که ۶/۳ درصد از تعداد کلّ عناوین را تشکیل می‌دهد. البتّه با توجّه به این که استفاده از علائم نگارشی، در عناوین طولانی‌تر و دارای ساختار جمله یا شبه جمله میسر است، مسئله قابل توجیه خواهد بود. پیش‌تر عنوان شد که گرایش به عنوان‌های طولانی و دارای ساختار جمله، کمتر است؛ بنابراین، علائم نگارشی کمتر به کار می‌آیند.

جدول بعدی مربوط به نوع عنوان‌ها در طبقه‌بندی «جمله - عبارت - واژه» است. یکی از انواع عبارت، ترکیب‌های اضافی یا وصفی هستند. به دلیل فراوانی بالای استفاده از این نوع خاص، به عنوان یک دسته جدا در نظر گرفته شد، که به صورت مشترک در قسمت تعداد واژگان مورد تحلیل قرار گرفت؛ اما تعداد عنوان‌هایی که به صورت یک واژه انتخاب شده بودند، ۱۱ درصد کلّ عنوان‌ها را تشکیل می‌داد. با زمینه‌ای که از بحث تعداد واژگان عنوان کردیم، می‌توان نتیجه گرفت که تمایل به انتخاب عنوان تک‌واژه‌ای کم است. کاربرد ساختار «جمله» هم با فراگرفتن ۷ درصد کلّ عناوین، تعداد کم، اما قابل اعتنا محسوب می‌شود. در جدول ۴، به این نتیجه می‌رسیم که ۷۶ درصد جمله‌ها خبری و بقیّه انشایی هستند. این نتیجه برمی‌آید که اغلب عناوینی که به صورت جمله طراحی شده‌اند، شکل خبری دارند. بالا بودن میزان فراوانی «عبارت» در میان انواع عنوان، طبیعی به نظر می‌رسد.

جدول بعدی مربوط به بسامد واژگان است. شش واژه پر بسامد، که بیشترین تکرار را در میان دیگر واژگان داشتند، بسیار جالب توجّه هستند. تکرار شدن واژه «عشق» ۴۴ بار، در عنوان کتاب‌های دفاع مقدّس، اهمّیت فراوان دارد. این بسامد، اختلاف زیادی با دیگر واژگان دارد به گونه‌ای که با اختلاف، بیشترین بسامد بعدی، عدد ۲۲ را نشان می‌دهد، یعنی نصف این تعداد. در واقع ۲ درصد مجموع تمام واژگانی که در عناوین دفاع مقدّس به کار رفته‌اند، مربوط به عشق هستند. از دیدگاهی دیگر، از هر ۱۰۰ عنوان کتاب دفاع مقدّس، ۶ عنوان آن از واژه عشق یا ترکیب‌های آن استفاده می‌کند. این میزان توجّه به مقوله عشق، نمی‌تواند بدون دلیل باشد.

عنوان کتاب‌های ادبی دفاع مقدّس، به عنوان نماینده محتوای این کتاب‌ها (اسفندیاری، ۱۳۶۹: ۶ و ۷) توجه بالای مؤلفین را به این مقوله نشان می‌دهد. در واقع نشان‌دهنده این مسئله است که این مؤلفین، جنگ هشت ساله را از دیدگاه عاشقانه دیده‌اند.

واژه بعدی که بسامد قابل توجهی دارد، «جنگ» با ۲۲ بار تکرار است. با توجه به آن که محتوای این آثار به جنگ مربوط است، این بسامد بالا قابل پیش‌بینی بود. اما استفاده صریح از واژه جنگ نشان از دید سطحی در این آثار ادبی و افزایش لایه شعاری آن است. در واقع استفاده از واژه‌هایی مانند جنگ، در معنای مستقیم آن، برای عنوان کتاب، دوباره یک کلیشه در دسترس بوده از زیبایی ادبی به دور است، مگر آن که در ترکیب‌ها و کاربرد واژه در جمله، معنی متفاوتی از واژه برداشت شود.

در بسامدی برابر با واژه جنگ، واژه «باران» نیز دارای ۲۲ تکرار است. این مسئله در ابتدا عجیب به نظر می‌رسد، اما با توجه کردن به بسامد بالای واژه عشق و همچنین واژه‌های مربوط به حوزه آسمان - که در بخش‌های بعدی به آن پرداخته خواهد شد - این بسامد بالا نیز توجیه می‌شود. واژه باران از یک جنبه، مفهوم ادبی غنی و شاعرانه دارد، از طرف دیگر، معنی دینی و معنوی ارزشمندی را حمل می‌کند و از جهت دیگر نیز به، ظرفیت تصویری و به اصطلاح علمی ایماژیسم (imagism) قوی دارد. این واژه نیز در عناوین کتاب‌های مربوط به دیدگاه معنوی نسبت دفاع مقدّس با رقم قابل ملاحظه‌ای تکرار شده است.

دو واژه بعدی، «سبز» با ۲۱ تکرار و «قرمز» و مترادف آن «سرخ» با بسامد ۱۹ هستند. این دو رنگ که از یک طرف مربوط به رنگ‌های پرچم ملی ایران بوده‌اند و از طرف دیگر، معنی مذهبی مقدّسی دارند، قابل توجه هستند. تکرار بالا و نزدیک به هم این دو رنگ نیاز به تفسیر مفصّلی در جایگاه خود دارد.

واژه بعدی، «شهید» با بسامد ۱۹ است. آنچه درباره واژه «جنگ» گفته شد، می‌توان درباره این واژه نیز تکرار کرد. با این تفاوت که معنای اصطلاحی «شهید» در فرهنگ شیعه، شکل

خاصّی به خود گرفته و آنچه از معنای عمومی آن دریافت می‌شود، به شکلی ویژه وارد ادبیات دفاع مقدّس شده است.

این شش واژه پربسامد در مجموع ۷ درصد تمام واژگان به کار رفته در عناوین کتاب‌های دفاع مقدّس را تشکیل داده‌اند و ۱۸ درصد کتاب‌های ادبی مربوط به دفاع مقدّس چاپ شده در بازه زمانی ذکر شده، در عنوان خود، شامل یکی از این واژه‌ها هستند.

نکته مهم دربارهٔ دسته‌بندی واژگان، بسامد قابل توجه دسته‌های انتخاب شده، به جز دسته سوم است. نمودار ۶ نمایش این نکته است. این نمودار به این معنی است که دسته‌های انتخاب شده به اضافه واژه‌های غیر مرتبط و پربسامد، یک چهارم کل واژه‌های به کار گرفته شده در عناوین را تشکیل می‌دهند. این مسئله توزیع نامناسب واژگان را در انتخاب عنوان‌های کتاب نشان می‌دهد. زبان پارسی گستره‌ای بالغ بر ۲۲۶ میلیون واژه (حسابی، ۱۳۶۶: ۵۱) را تشکیل می‌دهد؛ اما نویسندگان و شاعران کتاب‌های دفاع مقدّس، به استفاده از محدوده کوچکی از این واژه‌ها اکتفا کرده و در واقع با استفاده از کلیشه، مسیر آسان‌تر را انتخاب نموده‌اند.

دربارهٔ واژگان مربوط به عشق پیش‌تر صحبت شد، با این تفاوت که «دل» را نیز در این حوزه محسوب نموده، بسامد آن را در این دسته قرار دادیم. اما دربارهٔ دسته دوم، یعنی واژگانی که مربوط به جنگ هستند، این واژه‌ها، تعداد ۱۲۹ و درصد ۶ را نشان می‌دهند. واژه‌هایی که مربوط به فضای جنگ هستند، از میزانی که توقع آن می‌رفت کمتر به کار رفته‌اند. این امر محصول دیدگاه شاعران و نویسندگان نسبت به جنگ هشت‌ساله ایران و عراق است. آنها نه به دید یک «جنگ» بلکه از دیدگاهی «عاشقانه» و «مقدّس» به وقایع این سال‌ها می‌نگرند. این دیدگاه در بسامد دیگر واژه‌ها نیز نشان داده می‌شود.

دسته سوم، واژگان مربوط به حادثهٔ عاشورا و کربلاست. نگارنده پیش از شمارش بسامد واژگان، تصوّر می‌کرد که بسامد قابل توجهی در میان این عناوین داشته باشند؛ اما همان‌طور که

مشاهده می‌شود، مجموع واژگان مربوط به این واقعه، تنها ۱۶ بار تکرار شده‌اند. به هیچ عنوان این دسته را نمی‌توان جزء واژه‌های پرسامد به شمار آورد.

دسته مهمی از واژه‌ها که تکرار آنها به شدت قابل توجه بود، واژه‌های مربوط به طبیعت هستند. در مجموع تعداد ۱۴۹ واژه مربوط به طبیعت در عنوان‌ها وجود داشت که در جدول ۷، بسامد آنها به تفکیک عنوان شده است. برای بررسی دقیق‌تر، این دسته را به دو بخش طبیعت آسمانی و طبیعت زمینی تقسیم کرده و در جدول به تفکیک، بسامد آنها ذکر شده است. ۸۳ عنصر طبیعی مربوط به آسمان و ۶۶ عنصر طبیعی مربوط به زمین مشاهده می‌شوند. اصرار بر انتخاب اسامی مربوط به آسمان، حاصل همان دیدگاه مقدس نسبت به جنگ هشت ساله است. چنان که دومین واژه پرسامد در میان تمام واژه‌ها «باران» است. جدول ارائه شده به وضوح نشان می‌دهد که این عناصر، با چه توزیعی در عنوان‌ها تکرار شده‌اند. برای داشتن دیدی بهتر از این آمار نمودار ۷ را بررسی می‌کنیم. بخش سمت راست، نمودار گویای میزان فراوانی واژه‌های مربوط به آسمان و سمت چپ مربوط به واژه‌های طبیعت زمینی است.

مطلب آخر درباره واژه‌های به ظاهر غیرمرتبط، اما دارای بسامد بالاست. گروه اول، اسامی رنگ‌ها هستند که در بحث بسامد واژه‌ها، رنگ قرمز و سبز و دلیل بسامد بالای آنها عنوان شد؛ اما در کنار این دو رنگ، تعداد نه چندان زیادی از اسامی رنگ‌ها در میان اسامی کتاب‌ها تکرار شده‌اند. به نظر نمی‌رسد این بسامدها نشان‌دهنده مسأله خاصی جز همان مطلب که درباره رنگ سبز و قرمز گفته شد، باشند.

دیگر واژه پرسامد، «آینه» است. مفهوم ادبی آینه و نیز معنای چندبُعدی، این واژه را تبدیل به ابزار خوبی در تعیین عناوین نموده است. واژه «نامه» نیز به تعداد بالایی مورد استفاده قرار گرفته، اما این تعداد بالا، بیشتر به منظور تعیین عنوان روی کتاب‌های دارای سبک نامه‌نگاری استفاده شده است. ۷ بار تکرار این واژه مربوط به این کتاب‌ها بوده است. بنابراین، نمی‌توان این بسامد را قابل اعتنا دانست. واژه‌های رده بعدی، یعنی «پرنده و پرواز» مجموعاً با ۱۴ تکرار و

صدا با ۱۲ بار نیز به عقیده نگارنده، یک فراوانی تصادفی هستند. اما تکرارهای مربوط به شب و روز، که به صورت برابر، عدد ۱۱ را نشان می‌دهند، می‌تواند برخواسته از اهمیت و ارزش زمان در این پردازش‌های ادبی باشد. بسامد استفاده از دو عدد هفت و هشت، به ترتیب ۹ و ۷ بار بوده است. با توجه به این که، اعداد، مفهومی مبهم و چند بعدی دارند و ارتباطشان با موضوع این کتاب‌ها، غیر مستقیم است، به عنوان‌ها تازگی و زیبایی می‌بخشند. عدد هشت اغلب مجازاً معنی جنگ هشت ساله را با خود همراه دارد و عدد هفت نیز، دارای یک کهن الگو در فرهنگ مذهبی و زبانی ایرانی است (دوکوهکی، ۱۳۸۱: ۵۵-۵۷).

به جز موارد مطرح شده، ساختارهای خاصی نیز در انتخاب عنوان کتاب‌ها مورد توجه بوده‌اند. انواع عبارت‌ها را اگر بخواهیم به شکل دیگر دسته‌بندی کنیم - با فرض جدا نمودن ترکیب‌های اضافی یا وصفی - بسامد این نوع عبارت‌ها بیشتر است (جدول ۱۱). این بسامد بالا، دوباره تمایل استفاده از کلیشه‌ها را در انتخاب عنوان کتاب‌ها تشکیل می‌دهد.

۳- نتیجه‌گیری

بر اساس داده‌های مطرح شده و شمارش انجام شده این نتایج به دست می‌آید:

(۱) از نظر تعداد واژگان، تمایل نویسندگان و مؤلفین به سمت انتخاب تعداد کم‌تری واژه در عنوان کتاب‌های دفاع مقدس است. از طرف دیگر، تمایل به استفاده از جمله نیز نسبت به سه نوع واژه، عبارت و ترکیب بسیار کم‌تر است. با توجه به مقایسه انجام شده در متن، رایج‌ترین ساختار استفاده شده در انتخاب عنوان‌ها، ترکیب اضافی و وصفی به صورت دو یا سه واژه است.

(۲) استفاده از علائم نگارشی در عنوان کتاب‌های دفاع مقدس، به شدت کم بوده است. این علائم از یک طرف شکل تازه و غیر کلیشه‌ای به عنوان می‌بخشند و از طرفی با

تغییر لحن مرسوم خوانش، معانی دیگری را ایجاد می‌کنند؛ اما مؤلفین تمایل زیادی به استفاده از آنها نشان نداده‌اند.

(۳) استفاده از تک واژه و جمله به عنوان ساختار عنوان، به نسبت کم بوده است. این شکل عنوان‌گذاری نیز ایجاد تازگی و ساختارشکنی نموده و نیازمند ابتکار است. در ضمن اغلب عناوینی که به شکل جمله، انتخاب شده‌اند، دارای ارزش خبری بوده و باز هم از ابتکار عمل به دور هستند.

(۴) شش واژه که دارای بیشترین بسامد در واژگان به کار رفته دارند، درصد قابل توجهی از کل واژگان را تشکیل داده و از هر پنج عنوان کتاب مربوط به دفاع مقدس یک عنوان دارای یکی از این شش واژه است. این مسئله آنها را به واژگانی مستعمل تبدیل نموده و نشان‌دهنده استفاده تکراری از واژه‌هایی است که بارها استفاده شده‌اند.

(۵) دسته‌های انتخاب شده از واژگان، به جز دسته سوم، بسامد بالایی در میان عنوان‌های این کتاب‌ها دارند. واژگان مربوط به جنگ، به دلیل ماهیت موضوع از چنین بسامدی برخوردار هستند. اما بسامد بالای واژگان مربوط به عشق و واژه‌های مربوط به عناصر آسمانی مانند: باران، ابر، خورشید، ستاره و... نشانی از دیدگاه معنوی این آثار نسبت به جنگ است. مقدس دانستن این جنگ که از نظر مؤلفان آثار، «دفاع» تلقی می‌شود، باعث شده چنین گرایشی به نام‌گذاری کتاب‌ها، با استفاده از واژه‌های عاطفی و معنوی شود. بیشترین بسامد واژگان مربوط به واژه «عشق» است و این خود، نگاهی عاشقانه به این مسئله را نمایش می‌دهد که نوع افراطی دیدگاه پیشین است. استفاده متناوب از واژه آینه و دیگر رمزهایی که در ادبیات عرفانی دارای سابقه هستند، این ادعا را تقویت می‌کنند.

(۶) استفاده از رنگ‌های سبز و سرخ، با توجه به مفهوم مذهبی (گذشته سرخ حسینی و آینده سبز مهدوی) و مفهوم ملی (رنگ‌های پرچم ملی) نشان‌دهنده دو بعد مهم جنگ

از دیدگاه این مؤلفین است. دفاع مقدّس در دیدگاه خالقین این آثار، بر اساس یک ناخودآگاه جمعی، حاصل گرایش مذهبی، ملی بوده و اثرات آن نیز با این دو مقوله در ارتباط است.

(۷) استفاده از ساختارهای مشابه مانند: از.... تا....، و یا با..... تا..... و دیگر ساختارهایی که در جدول ۱۱ نمایش داده شده‌اند، نکته مهمی را در ذهن ایجاد می‌کند. این نکته، همان استفاده از ساخت‌های مستعمل و پر استفاده برای انتخاب عنوان کتاب‌هاست. با توجه به آنچه گفت شد و از آن‌جا که در معنای اصطلاحی، ساختارهای پر استفاده کلیشه هستند و ساختارهای کم استفاده، ابتکار عمل به حساب می‌آیند، می‌توان در مجموع به این نتیجه رسید که در انتخاب عنوان کتاب‌های ادبی دفاع مقدّس در دو دهه اول، گرایش به استفاده از کلیشه‌های مرسوم بیشتر بوده و تعداد کمتری ابتکار عمل به چشم می‌آید. البته موارد قابل شمارشی هم، عنوان‌های دارای ارزش ادبی بالا و ابتکار و نوآوری وجود دارد، اما در مجموع با توجه به داده‌ها و تحلیل‌های ارائه شده، بخش عظیم‌تری از این تولیدات، عنوان‌های تکراری و مستعمل را با خود حمل می‌کنند.

پیشنهادها

- با توجه به این نتیجه، پیشنهادهای زیر جهت رفع آسیب‌های طرح شده ارائه می‌شود:
- (۱) جدّی گرفتن تحلیل علمی درباره عنوان کتاب در حوزه دفاع مقدّس و انجام پژوهش‌های دیگر جهت بررسی آنها از دیدگاه‌های مختلف.
  - (۲) تشکیل هیئتی متخصص جهت ارزیابی کتاب‌های چاپ شده از دیدگاه عنوان کتاب، به شکلی که این عنوان جذّابیت، ادبیت و جامعیت لازم را داشته باشد.
  - (۳) استفاده بیشتر از ساختارهایی که کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند، مانند جمله‌های غیر خبری، تک‌واژه‌ها و ...

- (۴) استفاده از علائم نگارشی، بعضی مفاهیم را که کلمات توانایی ابراز آن را ندارند، می‌رساند. از طرفی به ابهام عنوان کمک کرده و لحن خوانش را نیز متفاوت می‌کند.
- (۵) اضافه نمودن بخشی اختصاصی مربوط به برترین عنوان کتاب در همایش‌ها و جشنواره‌های مربوط به دفاع مقدس.

جدول‌ها:

جدول ۱

ردیف	تعداد واژه	تعداد
۱	۱	۸۷
۲	۲	۳۱۳
۳	۳	۲۵۴
۴	۴	۸۳
۵	۵	۲۴
۶	۶	۲۲
۷	۷	۵
۸	۸	۲
۹	۹	۱
۱۰	مجموع	۷۹۱

جدول ۲

ردیف	علامت	تعداد
۱	خط فاصله «_»	۲
۲	سه نقطه «...»	۸
۳	علامت تعجب «!»	۳
۴	علامت سؤال «؟»	۳
۵	گیومه «»	۲
۶	ویرگول «،»	۳۲
۷	مجموع	۵۰

جدول ۳:

ردیف	نوع	تعداد
۱	واژه	۸۶
۲	عبارت	۲۸۳
۳	ترکیب اضافی و وصفی	۳۶۴
۴	جمله	۵۹
۵	مجموع	۷۹۲

جدول ۴:

ردیف	ارزش از نظر خبر	تعداد
۱	امری	۸
۲	پرسشی	۳
۳	خبری	۴۵
۴	انواع دیگر	۳

جدول ۵:

ردیف	واژه	تعداد
۱	عشق	۴۴
۲	جنگ	۲۲
۳	باران	۲۲
۴	سبز	۲۱
۵	سرخ و قرمز	۱۹
۶	شهید	۱۹

جدول ۶

ردیف	واژه	تعداد
۱	جنگ	۲۲
۲	شهید	۱۹
۳	خون	۱۱
۴	آتش	۹
۵	شهر	۹
۶	حماسه	۸
۷	نخل	۷
۸	جبهه	۶
۹	خاکستر	۶
۱۰	مقاومت	۶
۱۱	سوخت	۵
۱۲	آبادان	۴
۱۳	ایلام	۳
۱۴	خرمشهر	۳
۱۵	شلمچه	۳
۱۶	ایران	۲

۱۷	شعله	۳
۱۸	گلوله	۲
۱۹	تانک	۱
۲۰	مجموع	۱۲۹

جدول ۷

ردیف	واژه	تعداد	ردیف	واژه	تعداد
۱	آب	۳	۱	ابر	۳
۲	خاک	۱۰	۲	افلاک	۱
۳	دریا	۱۳	۳	آسمان	۱۳
۴	زمین	۷	۴	آفتاب	۹
۵	سرزمین	۵	۵	باران	۲۲
۶	شقایق	۹	۶	خورشید	۱۱
۷	گل	۱۶	۷	ماه	۸
۸	نرگس	۳	۸	ستاره	۵
۹	مجموع	۶۶	۹	خورشید	۱۱
			۱۰	مجموع	۸۳

جدول ۸

ردیف	واژه	تعداد
۱	سبز	۲۱
۲	سپید	۱
۳	سرخ و قرمز	۱۹
۴	سیاه	۲
۵	آبی	۷
۶	مجموع	۵۰

جدول ۹

ردیف	واژه	تعداد
۱	آینه	۱۵
۲	نامه	۱۵
۳	پرنده و پرواز	۱۴
۴	صدا	۱۲
۵	روز	۱۱
۶	شب	۱۱
۷	صبح	۹
۸	نور	۹
۹	هشت	۹

۸	چشم	۱۰
۸	سفر	۱۱
۸	ضمیرها	۱۲
۷	زندگی	۱۳
۷	سپیده	۱۴
۷	هفت	۱۵
۶	انتظار	۱۶
۶	فصل	۱۷
۵	بهار	۱۸
۵	خاطره و مشتقات	۱۹
۵	خانه	۲۰
۵	سایه	۲۱

جدول ۱۰

ردیف	واژه	تعداد
۱	واژگان مربوط به مقوله عشق: عشق، عاشقی، معشوق، دل و...	۶۱
۲	واژگان مربوط به جنگ: جنگ، شهید، گلوله، توپ، تانک و... همچنین واژه‌های مربوط به سوختن: آتش، شعله، خاکستر...	۱۲۹
۳	واژه‌های مربوط به واقعه کربلا: عاشورا، ضریح، مقتل، محرم، کربلا و...	۱۶
۴	طبیعت زمینی: بذر، باغ، ریشه، درخت و... مسائل مربوط به آسمان، باران، ابر، افلاک، خوشید، آفتاب، ستاره و...	۱۴۹
۵	واژگان غیر مرتبط مانند رنگ‌ها و اعداد و...	۱۸۲

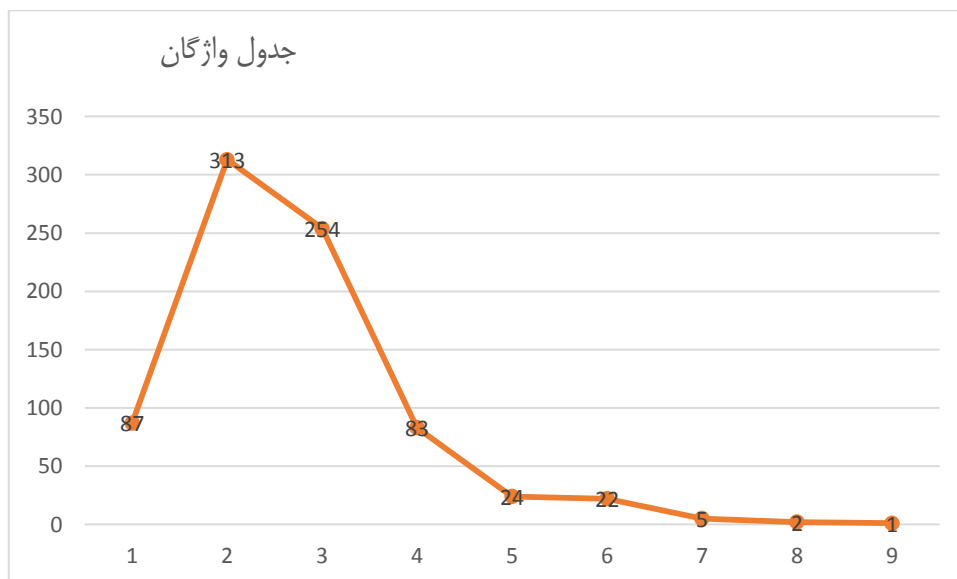
جدول ۱۱

ردیف	عبارت شروع شده با	تعداد
۱	از	۲۱
۲	گل	۱۲
۳	به	۱۱

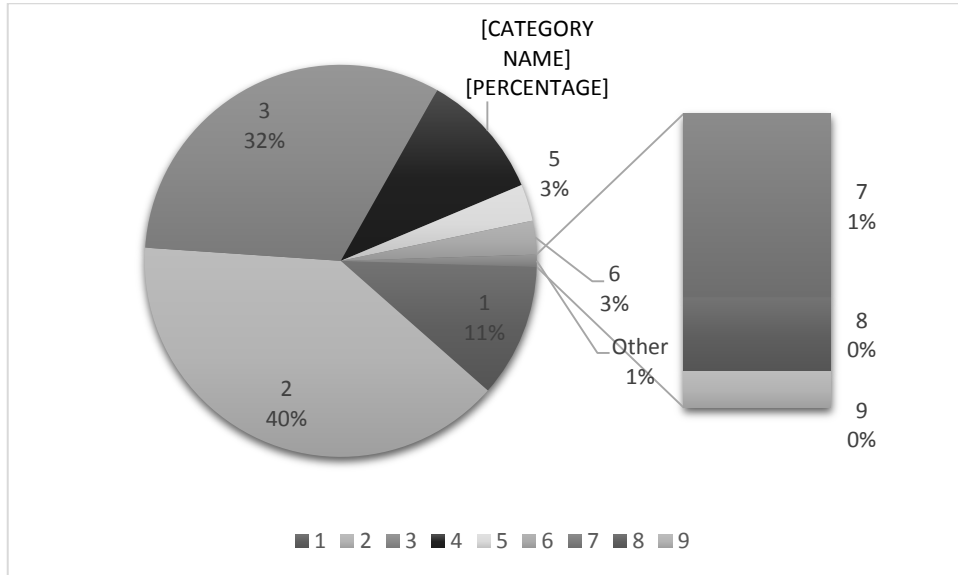
۸	سرود	۴
۷	با	۵
۷	سفر	۶
۷	عشق	۷
۷	نامه	۸

نمودارها

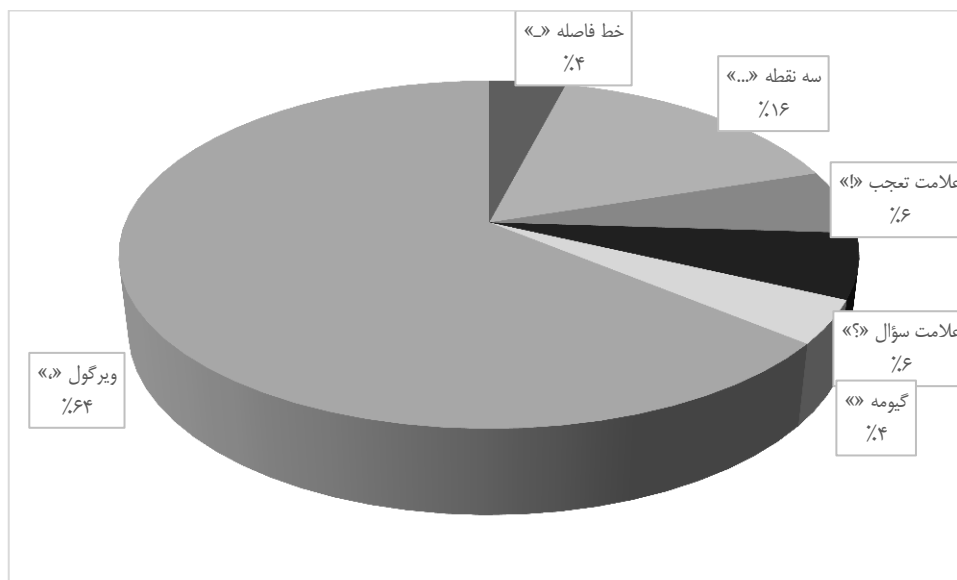
نمودار ۱

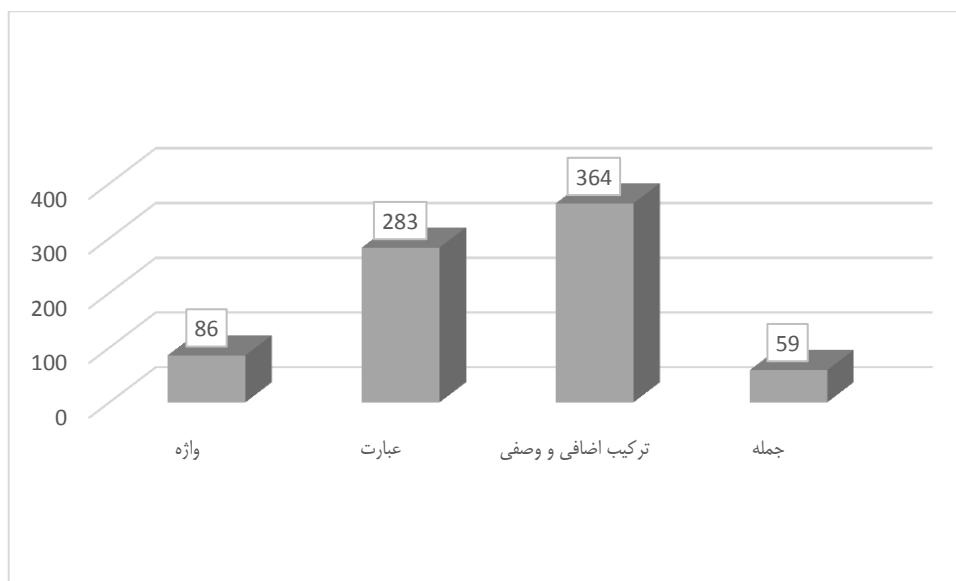
نمودار ۲:

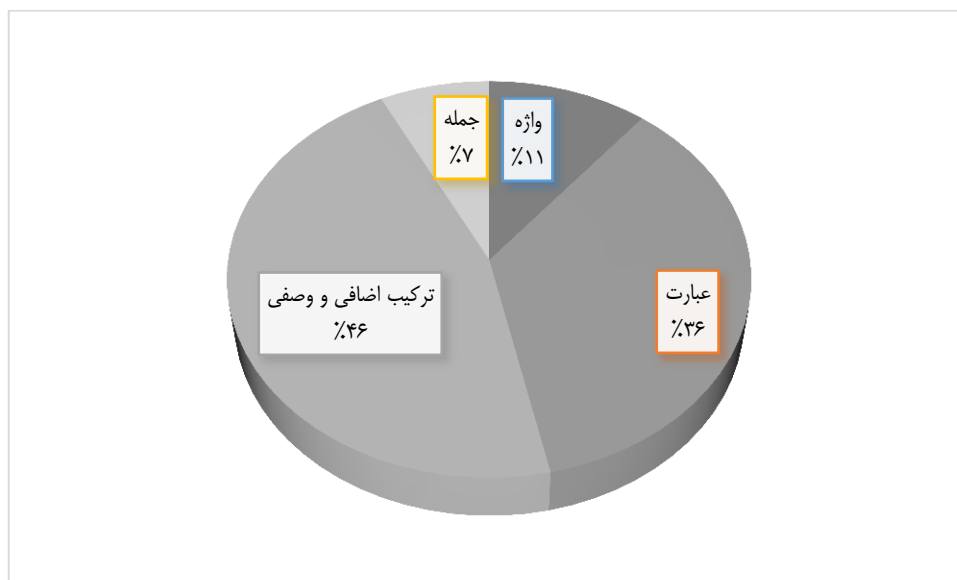
نمودار ۳

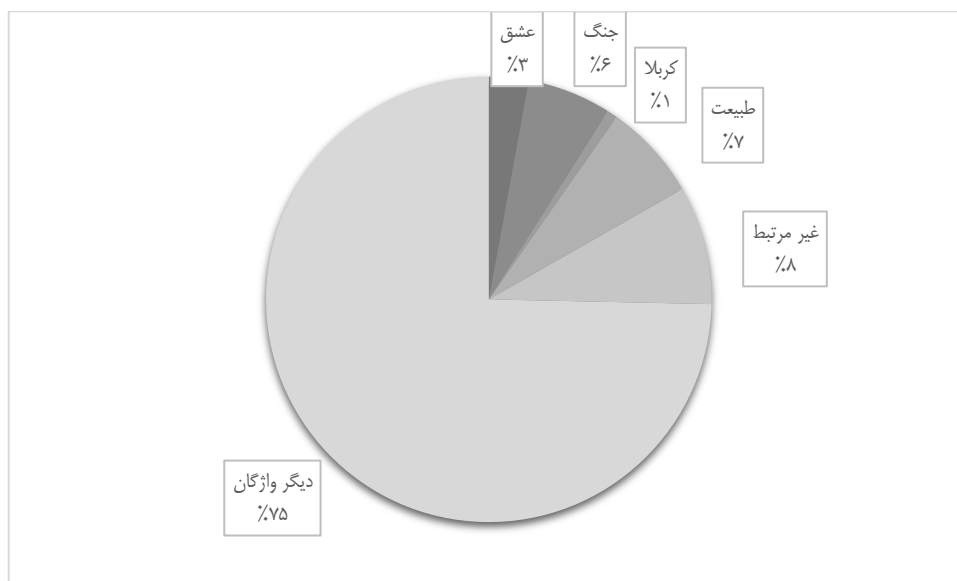
نمودار ۴:

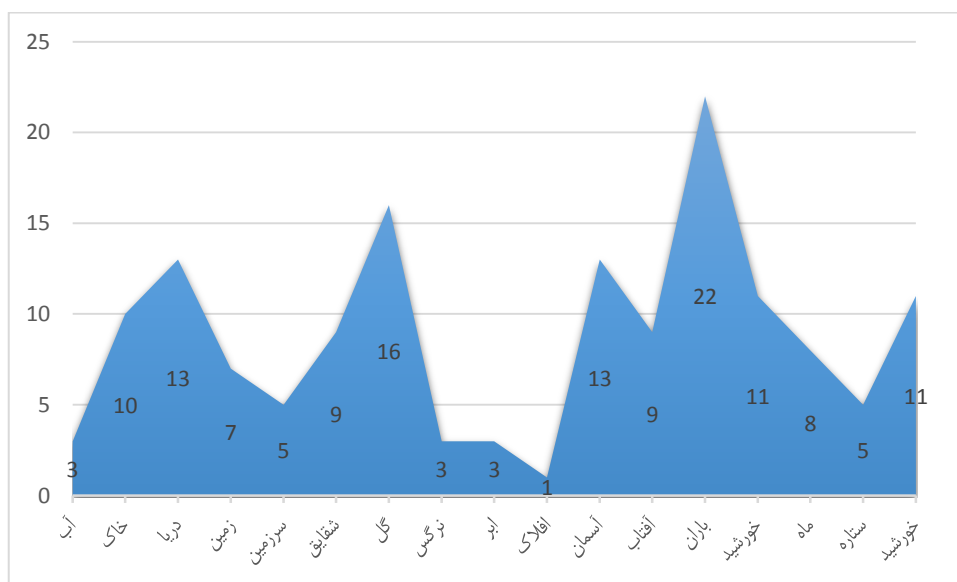
نمودار ۵

نمودار ۶

نمودار ۷

فهرست منابع

- ۱- اسفندیاری، خلیل. (۱۳۸۱). **معرفی، نقد و گزارش: کتاب‌ها دفاع مقدس - بایدها و واقعیتهایها**. مجله اندیشه انقلاب اسلامی (صص ۱۳۹-۱۴۹). شماره سوم.
- ۲- اسفندیاری، محمود. (۱۳۶۹). **عنوان کتاب و آیین انتخاب آن (بخش اول)**، مجله آینه پژوهش. ش ۲. صص ۴-۱۶.
- ۳- اسفندیاری، محمود. (۱۳۶۹). «عنوان کتاب و آیین انتخاب آن (بخش دوم)»، مجله آینه پژوهش، شماره سوم. صص ۴-۱۴.
- ۴- برومند، فیروزه. (۱۳۸۴). **کتاب‌شناسی دفاع مقدس**، دو جلد. تهران: قدیانی.
- ۵- حسابی، محمود. (۱۳۶۶). «توانایی زبان فارسی»، مجله کیهان فرهنگی، شماره ۴۳. صص ۵۰-۵۱.
- ۶- درویشانی، علی. (۱۳۹۱). **بررسی توصیفی ساختار دستوری کتاب نقض، قم: دارالحديث**.
- ۷- دوکوهکی، شهرام. (۱۳۸۱). «گستره معنایی شمار واژگان در زبان فارسی». مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز. شماره ۳۵. صص ۵۳-۶۰.
- ۸- رحماندوست، مجتبی. (۱۳۷۹). «رمان مقاومت، منابع، مضامین و بایدها». مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران. شماره ۱۵۶. صص ۴۶۵-۴۸۶.
- ۹- رسولی، مهستی و امیرآشنایی، زهرا. (۱۳۹۰). **تحلیل محتوا با رویکرد کتاب‌های درسی**. تهران: جامع‌شناسان.
- ۱۰- کزازی، جلال‌الدین. (۱۳۸۹). **معانی**. تهران: مرکز.

- ۱۱- محمودی، محمدتقی. (۱۳۹۰). «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی از منظر نوع رویکرد آموزش شهروندی». مجله پژوهش در برنامه‌ریزی درسی. سال هشتم، دوره دوم، شماره ۱ و ۲ (پیاپی ۲۸ و ۲۹). صص ۹۶ تا ۱۰۸.
- ۱۲- نوریان، محمد. (۱۳۸۸). **راهنمای علمی تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی**. تهران: شورا.